

УДК 811. 161. 2'37

ББК 81.02.2 Пол

**КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ПОХІДНОГО СЛОВА
(на матеріалі дієслів-інтенсивів польської мови)**

Уляна Рис-Вікерс

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342)59-60-78*

У статті розглянуто когнітивний аспект творення похідного слова, який розкриває пізнавально-мисленнєву сутність явищ деривації через розгортання словотвірних моделей.

***Ключові слова:** когнітивна лінгвістика, семантика, дієслова-інтенсиви, похідне слово, словотвірна модель.*

Все наше життя пов'язане з емоціями, із переживаннями, які можуть проявлятися з різною силою, тобто з різною інтенсивністю. І хоч їхній вияв відбувається передовсім через міміку та жести, однак для опису на рівні вербалізації емоцій, за спостереженнями вчених, припадає тільки близько 8% всієї інформації про стан мовця [14, с.39]. Отож можна припустити, що як пізнання та емоційний досвід, так і мова тіла, що їх виражає, мають позамовленнєву природу. Та, незважаючи на це, лексичний пласт мови становить досить широке поле для лінгвістичних досліджень. Найбільш показовими у плані лексичної реалізації інтенсивності в сучасній польській мові є передовсім дієслова, які передають стан збудження, піднесення, зосередження і напруження сил при здійсненні чого-небудь (*rozdziierać, rujnować, wrzeszczeć, drzeć się, wymęczyć się* та ін.). Іменні частини мови також є виразниками поняття «інтенсивність», наприклад, *wrask, bijatyka, potwór, morderstwo; huczny, mocny, absolutny, gwałtowny* та ін. Оскільки більшість іменників отримує яскраве емоційне забарвлення тільки у певних контекстах, будемо вважати цей пласт номінальним для творення похідних дієслів, які отримують виразне інтенсивне значення. Порівняймо: *alarm* (сигнал, який застерігає перед небезпекою) → *alarmować* (закликати до чуйності, до бойової готовності; ширити неспокій, паніку, викликати хвилювання, непокоїти); *grom* (блискавка, грім) → *gromić* (робити гострі зауваження, суворо критикувати; докоряти, ганити). Зіставлення твірного і похідного слів ще не означає прямого співвідношення їх з тим чи іншим явищем, предметом, натомість важливим є встановлення ознак цих дій, явищ, для яких стало необхідним пізнання властивостей предмета або явища, відображеного у свідомості мовця, а відтак закріпленого в мові. У польському мовознавстві словотвірні механізми експресивних іменників не-

одноразово вже ставали предметом розгляду (М. Бжозовська, С. Грабяс, Б. Крея, Е. Масловська та ін.) [9;10;12;13], а творення дієслів-інтенсивів ще не було предметом дослідження.

Якщо раніше словотвір розглядався на перетині лексики і граматики, а похідне слово було зосереджене на особливих лексичних, граматичних і словотвірних властивостях, то з когнітивного погляду словотвір “орієнтовано на оптимізацію і забезпечення пізнавальної діяльності людини, на вербалізацію духовного життя людини і сприйнятого нею світу” [5, с.393]. Ні в кого не викликає сумніву положення про те, що в сучасних мовах, у тому числі і в польській, найбільше нових лексем з’являється завдяки словотворенню. І це стосується не тільки т.зв. ономасіологічних дериватів, але й знання типової людської поведінки в певних ситуаціях, переконань та уявлень про навколишній світ, способу оцінювання явищ, перспективи, з якої здійснюється оцінювання, а також знання вибраних явищ, образів, фактів і т.п. [15, с.71].

Основним способом поповнення лексики мови, крім розвитку нових значень в існуючих одиницях, є також конструювання нових слів за уже наявними моделями. Безперечно, терміни «похідні слова», «похідність» та інші подібні тісно пов’язані із мисленням процесу творення лексем переважно в плані історичного розвитку мови, отже, процес творення слів належить до питань історії мови і при такому підході мислиться “у двох протилежних напрямках: або 1) від простого до складного, або 2) від складного до простого” [4, с.43]. Творення похідних одиниць як процес та результат пізнавальної діяльності людини аналізуємо лише в одному напрямку – від простого до складного (складнішого).

Когнітивний підхід до мови ставить перед слов’янським словотвором, у тому числі і польським, нові завдання і розкриває нові перспективи, оскільки вивчення його специфіки тісно пов’язане із проблемою мовної картини світу, яка відображає систему особливого світосприймання, “тенденцію до об’єктивності пізнання при визнанні суб’єктивності самого процесу пізнання й необхідності зважати на суб’єкт пізнання” [2, с.16].

Проблемам вивчення словотворення в когнітивному аспекті значну увагу приділяють: у польській лінгвістиці – Р. Гжегорчикова і Б. Шиманек, К. Вашакова, [11;15]; у російському мовознавстві – О.С. Кубрякова, зокрема цьому присвячені її праці «Актуальные проблемы изучения словесных систем славянских языков» (1998), «Когнитивные аспекты словообразования и связанные с ним правила интерференции (семантического вывода)» (1999)* [5].

* Ці праці стали частиною її книги «Язык и знание. На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира», виданої 2004 року.

Як відомо, значну частину нових одиниць лексику становлять похідні і, ширше, мотивовані одиниці. На особливу увагу у зв'язку із цим заслуговують ті групи похідних дериватів, які розкривають пізнавальний аспект словотвірних явищ на рівні окремих назв об'єктів. Як відзначає Рената Гжегорчикова, “реальність є нескінченно різноманітна, але тільки деякі аспекти явищ «пізнавальний» розум виокремлює і зберігає у поняттєвій структурі мови” [11, с.470]. Уперше тезу про те, що структура словотвірно прозорого слова віддзеркалює структуру думки, висловив польський мовознавець Ян Розвадовський (1921р.), який писав про двочленну будову слів, у яких члени мають відповідники складових частин визначення: узагальнювальний член (*genus proximum*) та деталізований (розрізнявальний) член (*differentia specifica*) [11, с.471].

Основне навантаження при творенні похідних “лягає саме на словотворення із наявними в ньому словотвірними моделями, які дають зразки «опакування» нового змісту у відомі форми” [5, с.437].

Розгортання тієї чи іншої словотвірної моделі показує дериваційні можливості кореневого слова у поєднанні зі словотворчими формантами і встановлює певну межу, за якою значення похідних відривається від значення вихідного слова. Словотвірною моделлю вважаємо структурний зразок, за яким творяться похідні слова. Структури, які мають ідентичну функцію, але в яких хоча б один елемент відмінний, вважаємо окремими синонімічними моделями.

Предметом словотвору в когнітивно-семантичному аспекті є похідні слова не з огляду на їх формальну будову та формальний спосіб творення, а процес номінації похідним словом, особливо момент його створення носієм мови. Похідне слово при цьому визнається основною одиницею словотвору. “Враховуючи тісний зв'язок номінативної і когнітивної діяльності, одержані дані виходять за межі чисто лінгвістичного інтересу і можуть пролити світло на окремі сторони пізнавальної діяльності людини, структури її мисленнєвого освоєння навколишньої дійсності” [6, с.109-110].

Похідні найменування (у нашому випадку – дієслова польської мови) із семою інтенсивності є вторинними експресивними одиницями, в яких, на думку польської дослідниці Еви Масловської, первинне нейтральне слово вживалося для вираження поняття, якому приписують позитивну або негативну емоційно-експресивну вартість [13, с.9]. Так, частина дериватів із семою інтенсивності утворена від дієслів, у яких відсутня сема інтенсивності, а значення напруження дії та високого ступеня її вияву привносять префікси *z-(ze-)*, *prze*, наприклад: *zdrzeć*, *zgnić*, *zeźlić*, *zaharować się*, *zwalić się*, *zziajać się*, *zmartwieć*, *zdevastować*, *zmiądzzyć*, *zdziczeć*, *zdurnieć*; *przegonić*, *przepędzać*, *przebalować*, *przehulać*.

Похідне слово твориться лише тоді, коли є комунікативна необхідність соціуму регулярно виражати той чи інший семантичний комплекс

при економії мовних засобів, тобто йдеться про відтворення структури почуттєвого досвіду людей разом із досвідом психічним і культурним та усвідомленням ментального світу, на які спирається мовне пізнання, через реконструкцію когнітивних моделей, що мають виразну мотивацію (на зразок *biegacz, bieżnia*), і тих, у яких мотивація є менш виразною, менш очевидною, але ще живою у мовців (наприклад, в асоціативних словах-дериватах *maślak, kawalerka*) [15, с.73]. Словотвірна система польської мови, як і інших слов'янських, є досить гнучким механізмом, що дає можливість реагувати на мінливі комунікативні потреби суспільства.

Як стверджує Є.А. Карпіловська, “вирішальним параметром життєстійкості для будь-якого похідного є його відповідність сучасній словотвірній нормі, регулярним зразкам словопородження” [3, с.96]. Принагідно слід зауважити, що у формуванні значення похідного беруть участь не тільки його складові частини, але й семантика самої словотвірної моделі, що дає змогу чітко й послідовно представити складні семантико-когнітивні взаємовідношення між твірними і похідними словами. Такий підхід, безумовно, продовжує ті ідеї, які були закладені в теорії словотвору ономасіологічним напрямом.

Мотивоване значення похідного як номінативної одиниці становить суттєві для пізнання світу і комунікації концепти розмежованого, як комплекс пропозиціонально структурованих смислів. Адже предметом процесуального словотворення є “словотворчий процес, психічний процес, у процесі якого лексично матеріалізується, об'єктивується ідеальне, і словотвірна модель, відповідно до якої процес здійснюється. По суті це двоєдиний об'єкт дослідження...” [7, с.12]. На переконання І.С. Торопцева, словотвірна модель є тим оригіналом, з яким шукають подібності моделі пізнання, яка є однаковою для всіх носіїв мови, і саме її вивчають за словотворчим процесом, який виявляється у похідних лексичних одиницях [7, с.13]. У розпорядженні носія мови, який усвідомив необхідність у новій лексичній одиниці, знаходиться знання рідної мови та оволодіння словотвірною моделлю, закладеною у його мовній компетенції. Мовна об'єктивація є складною, розчленованою на етапи розумовою діяльністю носіїв мови, у якій “запрограмовано” певні моделі творення лексичних одиниць із поняттям про відрізки, етапи процесу, в результаті яких словотвірна модель репрезентує багатокomпонентну систему понять.

Наприклад, похідні дієслова, утворені за продуктивною моделлю з префіксом **na-**, що вказують на інтенсивність дії, позначають тривалість, багаторазовість інтенсивності із наявністю значення маси або кількості об'єктів, на які скеровується дія, наприклад:

nadreczyć – завдати комусь фізичних або моральний мук; знущатися, збиткуватися; гнобити, докучати, мучити;

nazgromadzać – згромадити у великій кількості; зусюди притягнути;

nawypisywać – багато чогось виписати (напр., документів, рахунків); виписати щось з великою старанністю, виразно, великими літерами;

natrudzić się – вкласти в щось багато праці, зусиль; намозолитися, напрацюватися.

Різноманітні концепції й образи, які похідне слово викликає в мовця, дають можливість розкрити концептуальний потенціал тієї чи іншої словотвірної моделі. Наприклад, словотвірна модель **do- +... się**, яка реалізується у класі дериватів діяльності, має складну семантичну природу: у ній закладені особливості тривалої діяльності суб'єкта з негативним результатом, який передбачає також іронічний відтінок лексеми:

doigrać się – дочекатися прикрих наслідків неприпустимої або легковажної поведінки; отримати результати своєї легковажності, непослуху, поганої поведінки. Особливо це видно у контексті: *Dzieci psocily, aż się w końcu doigrały. Doigrać się zapalenia płuc.*

dobudzić się – проснутися після великих намагань, способів, з трудом проснутися. Варто проілюструвати це у контексті: *Od rana nie mógł się jej dobudzić.*

dochrapać się – досягнути щось після довгих старань, намагань, отримати щось із трудом. Проілюструймо: *Dochrapał się wysokiego stanowiska i zaszczytów, co go bardzo cieszyło.*

docisnąć się – дістатися кудись або до когось з трудом; продермитися, протиснутися, дінхатися. Наведемо вживання у реченні: *Docisnął się do lady i wreszcie trafił do okienka.*

doczłogać się – повзучи, йдучи з трудом, помалу, дійти до мети; доповзти, доволоктись. Наведемо ілюстрацію: *Doczłogał się do okopów, choć niewiele brakowało by zginął w artyleryjskim ogniu.*

Розкриваючи словотворчі можливості дієслів, об'єднаних узагальненим значенням інтенсивності, простежимо деякі загальні закономірності вивчення похідних слів у когнітивному аспекті, зокрема:

- специфіку словотвірної семантики похідного слова, яке має внутрішню форму;
- особливості концептуального аналізу дериватів;
- специфіку квантитативної оцінки динамічних дій, станів та якостей і властивостей.

Своєрідне нашарування семантики деяких дієслів сучасної польської мови відбулося завдяки зв'язку між десигнатами і трансформованими в людській свідомості лексемами, оскільки “поєднання смислів у ланцюгу словесних стимулів і реакцій має вибіркового характеру, тобто кожен смисл має свою дистрибуцію” [1, с.12]. Відомо, що найближчими на еволюційному щаблі до людини є тварини, можемо спостерігати значний пласт лексичних одиниць зі значенням інтенсивності дії, які мають

яскраве емоційне забарвлення і несуть у собі пізнавальні паралелі, що здатні за певних умов поведінки уподібнити людину із твариною. Природньо, що значення, які стосуються людей, не є первинними, тому і лексикографічний реєстр подає їх після основного (“тваринного”). Цікавою особливістю є те, що анімалістичні дієслова-інтенсиви передають стан або дію високого нервового напруження, гніву, безладного і безмірного стилю харчування, водночас орнітологічними є значення голосного і швидкого говоріння. Наприклад:

- **wyżreć** – про звірів, також із погордою, іноді жартівливо *pro ludzi*: з’їсти все, що було, виїсти, об’їсти щось до решти і з жадібністю. *Wyżarli wszystkie zapasy ze spiżarni*;

- **wyzwierać się** – скеровувати на когось свій гнів, звертатися до когось із гнівом. *Wyzwierać się na kogoś*;

- **rozindyczyć się** – впасти в злість, розгніватися. *Rozindyczyć się na kogoś*;

- **rozhukać się** – (про звірів: розбрикатися) стати непокірним; розбавитися, розгулятися, розшалітися. *Dzieci rozhukały się*.

Наведені приклади виразно розкривають залежність вторинного значення від пізнавальних процесів людини та їхнього впливу на витворення нових, більш яскравих відтінків значень. Так, лексема *wyzwierzyć się* поєднала в собі значення двох спільнокоренових, але різних за семантикою слів: *zwierz* (дикий звір) і *zwierzać się* (звіряться комусь; вірити, довіряти). Ці значення пройшли своєрідний синтез, і ми отримали значення, яке об’єднало семи “хтось поводить жорстоко (як дикий звір)” і “звіряться комусь у своїх думках”. Утворилась близька за семантичним наповненням лексема, яка увібрала і дію, пов’язану з говорінням, і стан, який передає розгніваність, а взаємопідсилення цих виявів призвело до персоніфікації (“олюднення”) значення. У процесі становлення польської мови простежуються успадковані, утворені здебільшого у давнину, засоби та способи вираження інтенсивності дії. Спеціальними граматико-морфологічними показниками інтенсивності є дієслівні лексеми, утворені від іменникових та вигуківих основ морфологічним способом з перевагою суфіксації. Вони становлять декілька словотвірних моделей, а саме: суфіксальні з **-owa-**, **-y-** (*bojkotować*, *tchórzyć*), префіксально-постфіксальні: **na-** + **się**, **roz-** + **się**, **przy-** + **się**, **za-** + **się**, **z-** + **się**, **wy-** + **się** (*nadreptać się*, *narobić się*, *roześmiać się*, *rozwrzeszczeć się*, *przyklejąc się*, *zaharować się*, *zapędzić się*, *zwalić się*, *wyszczерzyć się*), префіксально-суфіксальні: **prze-** + **-wa-/owa-**, **wy-** + **-wa-/owa-** (*przeladować*, *wyśmiewać*) та префіксально-суфіксально-постфіксальні: **prze-** + **-owa-** + **się**, **roz-** + **-owa-** + **się** (*przejmować się*, *przepracować się*, *rozpróżnować się*, *rozchorować się*, *rozkoszować się*).

У творенні багатьох похідних із виразним експресивним компонентом беруть участь іменники *atak*, *bojkot*, *barykada*, *bomba*, *bunt*, *wicher*, *bzdura*, *ślimak*, *tchórz* та інші. До класу дієслів їх переводять різні суфік-

си, а також суфікси і постфікс *się*, що теж об'єднуються у словотвірні моделі.

Наприклад, *barykadować (się)*, *bdzurzyć się*, *bombardować*, *buntować*, *tchórzycь*, *idiociecь*, *bajerować*, *pienіcь się*, *handryczyć się*, *upupicь*, *piorunować*, *rozindyczyć się*, *biedować*, *grymasicь*, *sabotować*, *szokować*, *szantażować*, *ceremoniować się*, *finiszować*, *awanturować się*, *szturmować*, *atakować*.

Дослідники відзначають, що словотворчий процес – це завжди акт номінації, який відіграє важливу роль у класифікаційно-пізнавальній діяльності людини, дозволяє поглибити наші уявлення про формування значень словесних знаків, про зв'язки предметного ряду з назвами його складників, про роль безпосередніх асоціацій в актах називання, про вибір тієї чи іншої ознаки предмета у процесі його позначення [8, с.73].

Як засвідчує досліджуваний матеріал, у сучасній польській мові найбільше нових найменувань з'являється завдяки словотворенню. І це стосується не тільки т.зв. ономаціологічних дериватів, але й знання типової людської поведінки в певних ситуаціях, переконань та уявлень про навколишній світ.

Когнітивний підхід до мови розкриває нові перспективи, оскільки вивчення його специфіки тісно пов'язане із проблемою мовної картини світу, яка відображає систему особливого світосприймання. Мотивоване значення похідного як номінативної одиниці становить суттєві для пізнання світу і комунікації концепти розмежованого як комплекс пропозиційно структурованих смислів.

Література

1. Баландіна Н.Ф. Формування, пізнання і визначення смислу чеських прагматичних кліше / Н.Ф.Баландіна // Вісник Запорізького держ. ун-ту. Філологічні науки. – Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 2002. – №2. – С. 9-14.
2. Зеленько А.С. Проблеми семасіології (від класичної описової через когнітивну до лінгвістичного детермінізму): Монографія / А.С.Зеленько. – Луганськ: Альма-матер, 2001. – 210 с.
3. Карпіловська Є.А. Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення: параметри стабільності похідних / Є.А.Карпіловська // Функціональні аспекти словаутварення. – Минск, 2006. – С. 92-101.
4. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н.Ф.Клименко. – К.: Наукова думка, 1974. – 187 с.
5. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С.Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. (Язык. Семиотика. Культура).
6. Мусієнко В.П. Формування значення категорії інтенсивності дії в процесі семантичного розвитку дієслова / В.П.Мусієнко // Мовознавство. – 1984. – №5. – С. 65-68.

7. Торопцев И.С. Словопроизводственная модель / И.С.Торопцев. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 148 с.
8. Языковая номинация: Виды наименования. – М.: Наука, 1977. – 357 с.
9. Brzozowska M. Derywaty onomazjologiczne (asocjacyjne) w językowym obrazie świata / Małgorzata Brzozowska // Acta Universitatis Wratislaviensis. – No 2218. – Język a kultura. – T.13. – Wrocław, 2000. – S. 143-152.
10. Grabias S. O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo / Stanisław Grabias. – Lublin, 1981. – 215 s.
11. Grzegorzczkowska R. Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej / R.Grzegorzczkowska, B.Szymanek // Współczesny język polski; [pod red. Jerzego Bartmińskiego]. – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2001. – S. 469-484.
12. Kreja B. Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim (formacje na *-ik*, *-k-*, *-isko* i *-ina*) / Bogusław Kreja. – Gdańsk, 1969. – 225 s.
13. Masłowska E. Derywacja semantyczna rzeczowników ekspresywnych / Ewa Masłowska. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 160 s.
14. O'Connor J. Wprowadzenie do programowania neurolingwistycznego / J. O'Connor, J.Seymour. – Poznań, 1996.
15. Waszakowa K. Słowotwórstwo a niektóre założenia kognitywizmu / K. Waszakowa // Poradnik językowy. – Warszawa, 2004. – №2. – S. 67-80.
*Стаття надійшла до редакційної колегії 1.12.2012 р.
Рекомендовано до друку канд.філол.наук Лесюком М.Т.,
докт.філол.наук, професором Кочан І.М. (Львів)*

**COGNITIV-SEMANTIC POTENTIAL OF DERIVATIVE
(on material of verbs of the Polish language)**

Ulyana Ris-Vikers

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;
76000, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko str., 57;
tel. +380 (342)59-60-78*

The article highlights the cognitive aspect of word-building structure of the word formation revealing cognitive and mental substance of the derivation phenomenon caused by the productivity of word formation model.

Key words: *cognitive linguistics, semantics, verbs of intensity, derivative, word formation model.*